

Αρμενοπούλος

Μηνιαία νομική επιθεώρηση

4

ΕΤΟΣ 62ο

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2008

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

Εκδίδεται από τον Δικηγορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης

Αρμενοπουλος

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ Δ.Σ.Θ.
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ. ΝΙΚΑΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΕΤΟΣ 62ο ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΥΧΟΣ 4

ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΟΥ ΒΡΑΒΕΙΟΥ ΕΞΑΙΡΕΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ (ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΤ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ) ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ

Στην κατάμεστη αίθουσα της Παλαιάς Βουλής, παρουσία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας και άλλων προσωπικοτήτων της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής της Χώρας, επιδόθηκε την Δευτέρα 17 Δεκεμβρίου 2007 το Βραβείο Εξαιρετης Πανεπιστημιακής Διδασκαλίας (εις μνήμην Β. Ξανθόπουλου και Στ. Πνευματικού) στον καθηγητή του Νομικού Τμήματος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Αντώνη Μανιτάκη. Με μεγάλη χαρά και υπερηφάνεια ο ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ συγκαίρει εγκάρδια τον κορυφαίο Συνταγματολόγο για την τιμητική του διάκριση και δημοσιεύει κατά προτεραιότητα τόσο τον έπαινο του καθηγητή Γ.Μ. Σηφάκη όσο και την ομιλία του τιμωμένου καθηγητή στην πανηγυρική εκδήλωση.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ : Συνοπτική παρουσίαση από τον Γ. Μ. Σηφάκη

*Εξοχότατε Κύριε Πρόεδρε της Ελληνικής
Δημοκρατίας*

Μια αιφνίδια έλλειψη νομικού επιστήμονα μεταξύ των μελών της Επιτροπής του Βραβείου Ξανθόπουλου-Πνευματικού οδήγησε τον παρόντα ομιλητή σας – έναν φιλόλογο – σε τούτο το βήμα, προκειμένου να σας παρουσιάσει, οπωσδήποτε με κάθε δυνατή συντομία, το έργο του κ. Αντώνη Μανιτάκη.

Ωστόσο, η αναγκαστική αυτή «εκτροπή» από τα καθιερωμένα έχει μια δικαιολογία: Το έργο

του τιμωμένου μας δεν είναι τόσο μυστηριώδες για τους αμύητους όσο το έργο ενός θεωρητικού φυσικού ή μοριακού βιολόγου, αλλά επικεντρώνεται σε ζητήματα που ενδιαφέρουν και αφορούν σε όλους μας. Και τούτο γιατί, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, το έργο του Μανιτάκη είναι διδακτικό όχι μόνο για τους φοιτητές του, αλλά και για μας τους υπόλοιπους, καθώς το εύρος του εκτείνεται από την πολιτική φιλοσοφία (με την έννοια του Αριστοτέλη), την έρευνα και στοχασμό πάνω στο ελληνικό και το ευρωπαϊκό συνταγματικό δίκαιο, ως τη συγγραφή

μεγάλων συγκεντρωτικών έργων αναφοράς — όπως είναι, π.χ., το Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τ. 1 (Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 2004), ένα έργο 525 σελίδων — αλλά και πολλών νομικών γνωμοδοτήσεων για προβλήματα που απασχολούν την κοινωνία ή συγκεκριμένες ομάδες συνανθρώπων μας.

Πριν αναφερθώ σε ορισμένα έργα του Μανιτάκη — κυρίως σ' εκείνα που είναι λιγότερο τεχνικά και πιο προσιτά σ' έναν μη νομικό — θέλω να πω δυο λόγια για τον άνθρωπο που συγκεντρωθήκαμε για να τιμήσουμε απόψε. Ο Αντώνης Μανιτάκης είναι γέννημα θρέμμα της Θεσσαλονίκης. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη, όπου και σπούδασε νομικά στην ίδια σχολή στην οποία τώρα υπηρετεί ως καθηγητής, κοντά σε μερικούς λαμπρούς δασκάλους, από τους οποίους θα αρκεστώ να μνημονεύσω μόνο τον αείμνηστο Αριστόβουλο Μάνεση, που ο Μανιτάκης έμελλε να διαδεχθεί αργότερα. Ο ίδιος, εξάλλου, θαυμάζει και, νομίζω, λογαριάζει για δασκάλους του τους παλαιότερους συνταγματολόγους, Νικόλαο Ι. Σαρίπολο και Αλέξανδρο Σβώλο.

Μεταπτυχιακές σπουδές έκαμε στις Βρυξέλλες, όπου συνέγραψε τη διδακτορική του διατριβή με τον τίτλο «La liberté du commerce et de l'industrie en droit belge et en droit français» (τον οποίο ο ίδιος μεταφράζει: «Οικονομική ελευθερία και κρατικός παρεμβατισμός στο γαλλικό και βελγικό δίκαιο»). Η πρώτη του αυτή μείζων επιστημονική μονογραφία δημοσιεύθηκε στις Βρυξέλλες από τον έγκριτο εκδότη νομικών έργων, Bruylant, το 1979.

Το 1981 ανακηρύχθηκε υφηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τη δεύτερη μεγάλη πραγματεία του, «Το Υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων: μια συμβολή στην θεωρία διάσπασης του ανθρώπου σε άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου». Η εργασία του αυτή ήταν ενδεικτική της αγάπης του για τη γενική θεωρία του δικαίου και του κράτους, καθώς και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, για ζητήματα, δηλαδή, που δεν έπαψαν να τον απασχολούν έκτοτε ως δάσκαλο του συνταγματικού δικαίου. Ένα χρόνο αργότερα, το 1982, εκλέχθηκε έκτακτος καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στην έδρα που ως τότε

κατείχε ο αγαπημένος του δάσκαλος, Αριστόβουλος Μάνεσης, σε ηλικία τριάντα οκτώ ετών. Έκτοτε, επί ένα τέταρτο του αιώνα, έχει παίξει κεντρικό ρόλο στην αναμόρφωση των μεταπτυχιακών σπουδών στον Τομέα Δημοσίου Δικαίου (όπου έχει καθιερωθεί ένας άτυπος τρίτος κύκλος σπουδών, που αφορά κυρίως στους υποψήφιους διδάκτορες), ενώ καταβάλλει διαρκείς προσπάθειες να φέρει σε επαφή την ελληνική συνταγματική σκέψη με τη γαλλική και την ιταλική — είναι συχνότατες οι προσκλήσεις στη Θεσσαλονίκη Γάλλων και Ιταλών συνταγματολόγων και πολιτικών επιστημόνων —, αλλά τα τελευταία χρόνια και την αμερικανική.

Οι επιστημονικές του δραστηριότητες είναι πολυσχιδείς: είναι διευθυντής δύο επιστημονικών σειρών στις εκδόσεις Σάκκουλα, του γνωστού οίκου νομικών εκδόσεων στη χώρα μας, επιμελητής πολλών συλλογικών εκδόσεων, πρόεδρος και συνιδρυτής του Ομίλου Συνταγματολόγων «Αριστόβουλος Μάνεσης», μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού το «Σύνταγμα», νομικός της πράξης, με πλήθος δημοσιευμένες και αδημοσίευτες γνωμοδοτήσεις και παραστάσεις στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Το πλούσιο και αδιάκοπο συγγραφικό του έργο, που συμπεριλαμβάνει 11 μονογραφίες και 110 μελέτες, γραμμένες στα ελληνικά και στα γαλλικά, δομείται γύρω από τρεις βασικούς άξονες: κράτος δικαίου και δικαιώματα, δημοκρατία, και γενική θεωρία και ερμηνεία του συντάγματος.

Αλλά, όπως είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τις αυστηρότερα επιστημονικές εργασίες του Μανιτάκη από τις πιο διδακτικές, όπως υπαινίχθηκα νωρίτερα, άλλο τόσο είναι δύσκολο να ξεχωρίσει τον διανοούμενο συγγραφέα και δάσκαλο από τον ενεργό πολίτη — αλλά όχι πολιτικό με την τυπική σημασία της λέξης — που όμως διατυπώνει πολιτικό λόγο και έχει συμμετοχή σε κινήσεις πολιτών που υψώνουν δημόσια φωνή διαμαρτυρίας αντιδρώντας σε κακώς κείμενα, ή κακώς επιχειρούμενα, στη δημόσια ζωή της χώρας, με τα οποία βρισκόμαστε αντιμέτωποι σχεδόν καθημερινά τώρα πα, συχνά με την ανοχή, αν όχι με τη συνηνοχή, του κράτους ή δημόσιων αρχών.

Αναφέρομαι, λόγου χάριν, στο γεγονός ότι

διατελεί επί δύο σχεδόν δεκαετίες πρόεδρος της Ένωσης Πολιτών Θεσσαλονίκης για το Περιβάλλον και τον Πολιτισμό, μιας οργάνωσης που παρεμβαίνει ως ομάδα πίεσης σε ζητήματα που αφορούν την πόλη της Θεσσαλονίκης. Η πιο σημαντική παρέμβαση της Ένωσης ήταν η μαζική κινητοποίηση των πολιτών για την αποτροπή του μετασχηματισμού της Ροτόντας, ενός από τα πιο σημαντικά ρωμαϊκά μνημεία της Θεσσαλονίκης, σε λατρευτικό χώρο και σε προσκυνηματικό ναό, όπως ήθελε η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης με το επείγον ότι το εν λόγω μνημείο είχε λειτουργήσει ως χριστιανικός ναός κατά τη βυζαντινή περίοδο – αλλά είχε λειτουργήσει και ως τζαμί μετά την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1590 (φυσικά τα ίδια αληθεύουν και για τον Παρθενώνα στην Αθήνα και για την Αγ. Σοφία στην Πόλη). Η μετατροπή αποφεύχθηκε, τελικά, χάρη σε σχετική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, ύστερα από προσφυγή της Ένωσης Πολιτών.

Στο πλαίσιο ανάλογων παρεμβάσεων του στη δημόσια σφαίρα, ο Μανιτάκης ύψωσε τη φωνή του κατά του εθνικισμού και του λαϊκισμού, με αφορμή τα συλλαλητήρια στη Θεσσαλονίκη και τις εθνικιστικές κινητοποιήσεις για το όνομα της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας στις αρχές της δεκαετίας του '90. Τα συλλαλητήρια εκείνα, όπως θυμόμαστε, συνετέλεσαν στην απόρριψη της σύνθετης ονομασίας για τη γειτονική χώρα, την οποία επιδιώκει σήμερα, σχεδόν μια εικοσαετία αργότερα, η ελληνική κυβέρνηση και σχεδόν ομόφωνα η Βουλή των Ελλήνων.

Άλλο παράδειγμα πολιτικής παρέμβασης στα τέλη της δεκαετίας του '90 ήταν στη διαμάχη Εκκλησίας και Κράτους σχετικά με το συνταγματικό χωρισμό τους, καθώς και στο «ζήτημα των ταυτοτήτων», με άρθρα σε νομικά περιοδικά και τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, που συνοψίσθηκαν σε βιβλίο με τον τίτλο: Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων (Αθήνα: Νεφέλη, 2000). Στο βιβλίο αυτό υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, η γενετική σχέση του ελληνορθόδοξου εκκλησιαστικού λόγου με τον εθνικιστικό, η οποία οφείλεται εν πολλοίς στην ίδρυση της αυτοκέφαλης ορθόδοξης εκκλησίας της

Ελλάδος από το ίδιο το εθνικό κράτος, ως στηρίγματος και εξαρτήματός του. Πιστεύει, ωστόσο, ο συγγραφέας μας ότι η ανακήρυξη της Εκκλησίας της Ελλάδος σε αυτοκέφαλη ήταν αναγκαία, και διερευνά σε βάθος τις νομικές πτυχές και συνέπειες του αλληλένδετου της εκκλησιαστικής με την πολιτική ιστορία του ελληνικού κράτους.

Στην κατηγορία των πολιτικών παρεμβάσεων ανήκει και η αραιή, αλλά στοχευμένη και ευθύβολη, αρθρογραφία του στον ημερήσιο τύπο. Δεν πρόκειται για επιφυλλίδες όπως εκείνες που δημοσιεύονται στις εφημερίδες κάθε εβδομάδα ή κάθε μήνα, οι οποίες ενίοτε μπορεί να εμφανίζουν σημάδια κόπωσης ή αμηχανίας, αλλά για μικρά, πυκνά δοκίμια, που συνήθως αφορμώνται από την πολιτική επικαιρότητα και αναλύουν με λογική και νομική ακρίβεια νοσηρά κοινωνικά φαινόμενα, πολιτικές επιλογές, ή γεγονότα που απασχολούν όλους μας. Αναφέρω για παράδειγμα την «κατάθεση ψυχής» για την πυρκαγιά στο Πήλιο – που δεν ήταν και από τις μεγαλύτερες του περασμένου καλοκαιριού – στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία της 15ης Ιουλίου 2007, με τον τίτλο «Κι όμως και το Πήλιο έχει ψυχή», στην οποία διαπιστώνει «πόσο αφελής και ανεδαφική είναι η εξάρτηση της προστασίας του περιβάλλοντος από το Σύνταγμα και το ταλαιπωρο άρθρο 24. Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος», όπως λέει, «μεταθέτει την ευθύνη στο απρόσωπο και ανεύθυνο κράτος και στα δικαστήρια, και ενεργεί καθουσιαστικά» για τους πολίτες. Στη συνέχεια περιγράφει τους παραδοσιακούς τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζονταν κάποτε πολύ πιο αποτελεσματικά οι πυρκαγιές από τους ίδιους τους κατοίκους των χωριών, οι οποίοι σήμερα αδρανούν περιμένοντας βοήθεια εξ ουρανού, η οποία είτε φτάνει όταν είναι πλέον αργά, είτε είναι αναποτελεσματική.

Άλλο παράδειγμα είναι το άρθρο του στην ίδια εφημερίδα της 28ης Νοεμβρίου 2005 με τον τίτλο «Ο τηλεοπτικός ολοκληρωτισμός». Μεταφέρω εδώ το συμπέρασμα του δοκιμακού αυτού άρθρου, το οποίο ισχύει και σήμερα: «Ο σύγχρονος ολοκληρωτισμός δεν πηγάζει πλέον, δεν εκπορεύεται, από κρατικά κέντρα εξουσίας· συνεργάζεται απλώς με αυτά. Εκκολάπεται στην αγοραία ιδιωτική εξουσία,

πηγάξει από τον αχαλίνωτο οικονομικό ανταγωνισμό. Η Αγορά του Δήμου [με την αρχαία σημασία και των δύο όρων] απειλείται από την αγορά των ιδιωτών. Αλώνοντας μέσω της συμβολικής τηλεοπτικής εξουσίας τη δημόσια σφαίρα και την κοινή γνώμη, οι ιδιωτικοί φορείς της ραδιοτηλεοπτικής επικοινωνίας εισάγουν στη δημοκρατική κοινωνία πρακτικές ολοκληρωτικές. Οίγουν θεσμούς και πρακτικές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, την οποία άτυπα περιφρονούν. Γι' αυτό και πιστεύω ότι η δημόσια ραδιοτηλεοπτική επικοινωνία είναι ζήτημα, πρωταρχικά, δημοκρατίας και θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως ζήτημα δημόσιας αυτονομίας και όχι ως υπόθεση ιδιωτικής αυτονομίας. Αυτό που διακυβεύεται σήμερα είναι κάτι βαθύ, συνδέεται με τον άτυπο μετασχηματισμό της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε ολοκληρωτική, και όχι απλώς με παραβίαση κανόνων δεοντολογίας ή του Συντάγματος». Εννοείται ότι οι επισημάνσεις του Μανιτάκη δεν έφεραν αποτέλεσμα, πλην της παραιτήσεως του ίδιου από τη θέση αναπληρωτή πρόεδρου του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης όταν, μερικά χρόνια νωρίτερα, ύστερα από δύομισι χρόνια θητείας, διαφώνησε τον Δεκέμβριο του 1999 με τον τότε Υπουργό Τύπου για θέματα που αφορούσαν την θεσμική ανεξαρτησία της Αρχής και προτίμησε την οδό της αξιοπρεπούς αποχώρεσης.

Θέλω να αναφέρω ένα ακόμα παράδειγμα δημόσιας πολιτικής παρέμβασης, που παραμένει και άκρως επίκαιρο. Πρόκειται για άρθρο νομικής πολεμικής που δημοσιεύθηκε στις 4 Φεβρουαρίου 2007, στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία με τον τίτλο «Εκνόμηση του Συντάγματος». Η «εκνόμηση του συντάγματος συντελείται», γράφει, «όταν το σύνταγμα [μέσω επανειλημμένων αναθεωρήσεων που διαδέχονται η μία την άλλη τα τελευταία χρόνια] υιοθετεί νομοτεχνική διατύπωση νομοθετικής διάταξης, όταν δηλαδή διατυπώνονται συνταγματικές διατάξεις με τρόπο λεπτομερειακό και εξειδικευμένο, με φράσεις σκιοτεχνικές [που] θεσπίζουν κανόνες συμπεριφοράς και όχι θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος ή της έννομης τάξης. Διότι η [ουσιώδης] διαφορά μεταξύ συντάγματος και νόμου [...] έγκειται στο ότι το σύνταγμα ασχολείται με τα θεμελιώ-

δη και τα ουσιώδη του πολιτεύματος και της έννομης συμβίωσής μας. Αποτελεί κυρίως ένα σύστημα θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων (και κανόνων αρμοδιότητας ή λειτουργίας συνταγματικών οργάνων) και όχι κανόνων συμπεριφοράς, όπως ο νόμος. [...]

«Επειδή η νομοθεσία ασχολείται με τα εξειδικευμένα, καθώς και με τα καθημερινά και εφήμερα, είναι από τη φύση της συγκυριακή και περιστασιακή, γι' αυτό και χρειάζεται να προσαρμόζεται και να τροποποιείται συνεχώς. Το σύνταγμα, αντίθετα, είναι πάνω από το χρόνο και πάνω από τη συγκυρία, γιατί προορίζεται να φυλάσσει τα διαρκή και τα σταθερά, τα θεμελιώδη και ουσιώδη του πολιτικού και έννομου βίου μας. Και για να τα φυλάσσει χρειάζεται να είναι ολιγόλογο, λιτό και αφαιρετικό».

Γιατί όμως οι πολιτικοί μας μοιάζουν να έχουν καταληφθεί από «συνταγματικό οίστρο» ή «αναθεωρητική βουλμία [...] και επιδίδονται σε μανιχαϊστική και αστόχαστη, πολιτικά και επιστημονικά, αναθεωρητική πλειοδοσία»; Η απάντηση είναι ότι «έχουν κάθε λόγο να χρησιμοποιούν την αναθεώρηση ως μέσον άσκησης κυβερνητικής και κοινοπολιτικής πολιτικής. Έχουν πολιτικό συμφέρον να ανοίγουν αναθεωρητικές διαδικασίες, αναζητώντας πολιτικά άλλοθι για τα αδιέξοδά τους. [...] Αλλά και η κοινή γνώμη [...] δικαιολογημένα πάνεται από όποιες, φρούδες, ελπίδες της προσφέρονται: αφού τίποτε δεν γίνεται [ενν. σ' αυτόν τον τόπο] τουλάχιστον κάτι μπορεί να γίνει με το σύνταγμα. Αποδίδονται έτσι ιδιότητες μαγικές, θεϊκές, στην αναθεώρηση του συντάγματος και όλα εναποτίθενται στη σωτήρια παρέμβασή της. Εκσυγχρονισμός και μεταρρυθμίσεις θα γίνουν όταν αναθεωρηθεί, λοιπόν, το σύνταγμα, και αν δεν έγιναν μέχρι τώρα είναι γιατί εμπόδιζε το σύνταγμα! Τίποτε πιο απατηλό από [αυτή την] πρόσληψη του συντάγματος, η οποία, ενώ από τη μια μεριά φετιχοποιεί το σύνταγμα, από την άλλη, το εξομοιώνει με κοινό νόμο και το αντιμετωπίζει ως μέσο άσκησης νομοθετικής πολιτικής» (Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 4-2-2007).

Αν επιμένω λίγο στα «εφήμερα» — βάζω τη λέξη σε εισαγωγικά — άρθρα του Μανιτάκη είναι γιατί νομίζω ότι ο ίδιος δεν τα θεωρεί πάρεργα, αλλά μέρος της δουλειάς του ως καθηγητή του συνταγματικού δικαίου. Μερικά

από αυτά, εξάλλου, όπως το περί «εκνομεύσεως» του συντάγματος, οφείλουν τη δύναμή τους στη συμπύκνωση επιχειρηματολογίας που είχε αναπτυχθεί σε ακαδημαϊκότερες δημοσιεύσεις· εν προκειμένω στο βιβλιαράκι με τον τίτλο «Ο ελληνικός συνταγματισμός αντιμέτωπος με το συναινετικό αναθεωρητισμό» (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς: Αθήνα 2007). Ενώ δεν είναι άσχετο με το ζήτημα το μείζον έργο του με τον τίτλο: Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, ο πρώτος τόμος του οποίου δημοσιεύθηκε το 1994 (Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη) και αποτελείται από 450 σελίδες.

Τα τελευταία τέσσερα πέντε χρόνια ο τιμώμενός μας έχει στρέψει την προσοχή του σε δύο θεματικές περιοχές: Η πρώτη έχει να κάνει με το επίκαιρο ζήτημα του ευρωπαϊκού συντάγματος και των λόγων που ως τώρα απέτυχε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των λαών της Ευρώπης — εκείνων τουλάχιστον που κλήθηκαν να το αποδεχθούν ή όχι με δημοψηφίσματα. Η δεύτερη αντιστοιχεί σε μια επιστροφή στις ρίζες, δηλαδή στην αρχαία δημοκρατία και τις σχετικές με αυτήν έννοιες του δήμου, του πλήθους, της ισονομίας, της ισηγορίας και μερικών ακόμη, τις οποίες ανιχνεύει και μελετά στα έργα αρχαίων συγγραφέων και κυρίως, φυσικά, του Αριστοτέλη. Σε καθεμία από τις περιοχές αυτές έχει αφιερώσει αρκετές δημοσιεύσεις. Στην πρώτη, τουλάχιστον τέσσερα άρθρα και το βιβλίο (129 σελίδων): Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία (Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2004)· στη δεύτερη, ένα εντελώς πρόσφατο άρθρο με θέμα την «Αθηναϊκή δημοκρατία ως παράδειγμα αυτοπροσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του δήμου» (όπου πλήθος και δήμος έχουν τον ίδιο όρο αναφοράς — δηλ. αναφέρονται στο ίδιο σύνολο πολιτών —, αλλά ο δήμος αντιστοιχεί προς την οργάνωση του πλήθους ή της παραδοσιακής πολιάδος κοινότητας σε αυτοκυβερνώμενη πολιτεία: Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, τ. 3 [Σάκκουλας, Αθήνα & Θεσσαλονίκη, 2007], σσ. 43–64)· ενώ ένα άλλο δημοσίευμα του 2006, με τον τίτλο «Πλήθος – Δήμος – Λαός», τρία πλάσματα αναγκαία της αρχαίας, της σύγχρονης και της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας» (στον συλ-

λογικό τόμο: Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, επιμ. Λαοκράτη Βάση, Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Έντελέχεια», 2006, σσ. 87–105) αναφέρεται και στις δύο περιοχές, αφού οι βασικές έννοιες της αρχαίας δημοκρατίας ισχύουν εξίσου τόσο για τις σύγχρονες εθνικές δημοκρατίες, όσο και για την υπό εκκώλαψη ευρωπαϊκή συμπολιτεία.

Ωστόσο, το πρώτο σχέδιο ευρωσυντάγματος απέτυχε, κατά Μανιτάκη, να πείσει τους λαούς που το καταψήφισαν (της Γαλλίας και της Ολλανδίας), γιατί εκλαμβάνει την ολοκληρωμένη Ευρώπη σαν μιαν ένωση κρατών — αυτό δηλαδή που πράγματι είναι ακόμα η Ευρωπαϊκή Ένωση — και όχι σαν συνένωση και συγκυριαρχία των λαών, κάτι που ούτε υφίσταται προς το παρόν, ούτε πρόκειται να προκύψει, τρόπον τινά αυτομάτως, μέσα από την πραγματοποίηση στόχων οικονομικής πολιτικής. Όσο τα κράτη, οι διακυβερνητικές συσκέψεις, και τα συμβούλια των υπουργών που σήμερα αποφασίζουν ανεξέλεγκτα και χωρίς πολιτική λογοδοσία, παραμένουν κυρίαρχα και «αφέντες του πολιτικού μέλλοντος της Ευρώπης, η μετάβαση από το καθεστώς των διεθνών συνθηκών σε ένα συνταγματικό καθεστώς αυτοδύναμης και πρωτογενούς εξουσίας των λαών, οργανωμένων ομοσπονδιακά, είναι πολιτικά ανέφικτη» («Η προοπτική της άλλης Ευρώπης και η “μεταρρυθμιστική συνθήκη”», Πολίτης, τεύχ. 156 (Ιούνιος 2007), σ. 20). Χωρίς απαγκίστρωση της διαδικασίας της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης από την οικονομική, δεν θα μπορούσαν να δημιουργηθούν οι πολιτικοί θεσμοί, που δεν θα υπηρετούν απλώς τη διαχείριση της οικονομίας της αγοράς, «αλλά θα μπορούν να επιδιώκουν και να πραγματοποιούν αυτόνομους πολιτικούς στόχους, κοινές επιδιώξεις των ευρωπαϊκών λαών· στόχους που να σχετίζονται με την ειρήνη, την επιβίωσή τους από την πυρηνική ή οικολογική καταστροφή, που να διασφαλίζουν τις ελευθερίες τους, τα δικαιώματά τους, την εργασία τους, και την οικονομική ευημερία και κοινωνική ασφάλειά τους» (ό.π. σ. 22).

Και όμως, ενωμένη πολιτικά Ευρώπη σημαίνει κατ' αρχήν υπέρβαση των κρατών και συνένωση των λαών. Συνεπάγεται τη δημιουργία

μιας νέας, πρωτότυπης πολιτικής κοινότητας που [... κάποτε θα αποτελέσει] μιαν άγνωστη μέχρι σήμερα διεθνική πολιτική κοινότητα. Η μετάβαση από το ένα καθεστώς στο άλλο προϋποθέτει και συνεπάγεται την υπέρβαση της κυριαρχίας των κρατών και την αντικατάστασή της από την συγκυριαρχία των λαών. [...] Πρόκειται για μια αντιφατική ιστορική διαδικασία, αφού η πορεία της [θα] εξαρτάται από τη θέληση αυτών που μοιραία πρόκειται να απολέσουν την εξουσία τους» (ό.π. σ. 21). Αυτή η προοπτική μιας πολιτικά ενοποιημένης Ευρώπης, εντός της οποίας οι λαοί θα διατηρούν την εθνική και πολιτιστική τους ταυτότητα και οι αξιωματούχοι θα λογοδοτούν σε «ένα Κοινοβούλιο των εθνικών κοινοβουλίων ή μία κοινή Συνέλευση αντιπροσώπων των λαών» (ό.π. σ. 24), είναι αργή και μακροπρόθεσμη, αλλά όχι ουτοπική. Είναι, πιστεύει ο Μανιτάκης, εφικτή

γιατί ανταποκρίνεται σε επτακτική ανάγκη. Όσο για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, θα διαμορφωθεί ως αντίστοιχη «κατάληξη μιας μακράς και αργόσυρτης διαδικασίας». Ως τότε το κενό θα καλύπτεται, υποθέτω, από «μεταρρυθμιστικές συνθήκες» σαν αυτή που υπέγραψαν πρόσφατα οι πρωθυπουργοί των κρατών της ΕΕ στη Λισαβόνα.

Για την άλλη, ακόμα πιο πρόσφατη, περιοχή ενδιαφέροντος του συγγραφέα μας, την αναζήτηση των βασικών αρχών τόσο της σύγχρονης εθνικής, όσο και της Ευρωπαϊκής, δημοκρατίας στην αρχαιότητα, αν και βρίσκεται πολύ πιο κοντά στη δική μου επιστήμη, δεν χρειάζεται να πω τίποτε, μια και σε λίγα λεπτά ο ίδιος ο διακεκριμένος συνταγματολόγος μας, Αντώνης Μανιτάκης, θα μας αναπτύξει το θέμα: «Τι το κύριον της πολιτείας [και τι το τέλος εκάστης της κοινωνίας] εστί;».